نشریه مطالعات هنر اسلامی
www.sysislamicartjournal.ir

تطبیق ساختار نشانه های خطی ایران قبل از اسلام بر نمادهای طلسمین دوره اسلامی

حسین عابددوست*[1]

[1]*استادیار، گروه گرافیک، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه گیلان، رشت، ایران، habeddost@guilan.ac.ir

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی
شماره ۴۰
دوره ۱۷
صفحه ۲۳۱ الی ۲۴۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۱۸
تاریخ داوری: ۱۳۹۸/۱۰/۰۱
تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۰۳
تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

ساختار بصری،
نشانه های خطی،
خطوط ایران پیش از اسلام،
طلسم های دوره اسلامی.

ارجاع به این مقاله

عابددوست, حسین. (۱۳۹۹). تطبیق ساختار نشانه های خطی ایران قبل از اسلام بر نمادهای طلسمین دوره اسلامی. هنر اسلامی, ۱۷(۴۰), ۲۳۱-۲۴۹.

dorl.net/dor/20.1001.1.1735708.1399.17.40.13.3/

dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.209156.1082

چکیده

خطوط کهن به صورت رمز و نشانه‌هایی هستند که سیر تکاملی را از نشانه‌های تصویری تا نشانه‌های الفبایی پیموده‌اند. خط در ایران نیز از دوره باستان از نشانه‌های مهم تمدنی بوده است. برخی از این علایم خطی در دوره اسلامی نیز تداوم یافته است. مسئله اصلی تحقیق چگونگی تداوم حیات برخی نشانه‌های خطی کهن ایران بر طلسم‌های دوره اسلامی به عنوان بخشی از گرافیک سنتی ایران است. روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است. روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای، از طریق شناسه‌برداری و تصویر خوانی است. یافته‌های تحقیق حاکی از این است برخی نمادهای خیر ظهور یافته در طلسم-های ایرانی به لحاظ شکلی در کهن‌ترین خطوط معنادار، خط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی ریشه دارد. ساختار بصری برخی نشانه‌های خطی ایلامی کهن (پیشا ایلامی و مخطط ایلامی) بر طلسم‌های دوره اسلامی قابل شناسایی است. در مواردی نشانه‌های جدید طلسمین در ترکیب با سایر نقوش و نشانه‌های هندسی، ظاهری متمایز یافته‌اند و رابطه‌ای تفصیلی با نشانه‌های خطی کهن دارند. این نمادها اشکال شرابه‌دار، مربع، دایره، مثلث، چلیپا و خطوط زیگزاگ و نماد گیاه است که مرتبط با عناصر تأثیرگذار زندگی اند. ترکیب تصویر و نوشتار در طلسم‌ها بر اساس نظام زیبایی‌شناسی معنی-داری شکل گرفته است. نمادهای هندسی برگرفته از خطوط کهن، ساختارهای شکل یافته‌ای هستند که بنیان نوشتار برخی طلسم‌ها را تشکیل داده‌اند. این نکته را می‌توان یکی از اصول صفحه آرایی طلسم‌های دوره اسلامی دانست.

اهداف پژوهش:

۱.شناسایی وجوه تشابه و تفاوت در ساختار نشانه‌های خطی ایلامی کهن با نمادهای طلسم‌های دوره اسلامی.

۲.تفسیر معنای نمادین نشانه‌های مشترک خطوط قبل از اسلام و نقوش طلسم‌های دوره اسلامی.

سؤالات پژوهش:

۱.چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان ساختار بصری نشانه‌های خطی کهن ایران با نقوش نمادین طلسم‌های دوره اسلامی دیده می شود؟

۲.مفاهیم نمادین برخی نشانه‌های مشابه در خطوط کهن و طلسم‌های دوره اسلامی چیست؟

2676-7759/ © 2020 Islamic Art Press. This is an open access article under the CC BY license (http://creativecommons.org/licenses/BY/4.0/)

مقدمه

طلسم‌ها و تعویذها با توجه به ماهیت خود بخشی از هنرهای دوره اسلامی است که هم‌نشینی نمادهای تصویری و نشانه‌های نوشتاری را در قالب‌های صفحه‌آرایی شده به شکل زیبایی به نمایش گذاشته‌اند. این آثار را می‌توان یکی از زمینه‌های ظهور باورهای عامیانه در فرهنگ ایران دانست. در فرهنگ عامه از دیرباز طلسم‌ها و تعویذها دارای نیرویی جادویی تصور می‌شدند و تصور مردم بر این بوده که نصب و آویختن آن‌ها بر اموال و مکان‌ها و حمل آن توسط انسان یا حیوان، موجب دفع بلا، بیماری و تعرض موجودات و نیروهای شریر است. این آثار مزین به نمادهایی است. نمادها واسطه ارتباط و نیز تفسیر ذهنی انسان از جهان طبیعت هستند. آثار هنری به‌ویژه طلسم‌های دوره اسلامی، بستر شکل‌گیری نمادهای رمزی است. نماد چیزی بیش از مفهوم آشکار و بدون واسطه خود دارد که جنبه‌ی ناخودآگاه گسترده‌ای را شامل می‌شود و هرگز نه می‌تواند به گونه‌ای دقیق، مشخص شود و نه به‌طور کامل توضیح داده شود. با اندکی تأمل می‌توان دریافت که نمادگرایی، مکتبی کلامی، تأویلی، فلسفی به وجود می‌آورد که بر مبنای آن آثار هنری، مفهومی ظاهری و عینی نخواهند داشت، بلکه فقط بیانی نمادین و ذهنی از تفکر خواهند بود، بنابراین عناصر طلسمین نیز با نمادهایی همراه است که معنایی فراتر از مفهوم ظاهری دارند. در این پژوهش منظور از نمادهای خیر، نمادهای باروری است. رمزها و نشانه‌هایی است که با مقوله حیات و زندگی، رشد و زایندگی ارتباط معنایی دارند. نمادهای باروری با عناصر طبیعت ارتباط نزدیکی دارند و می‌توان به‌طور کلی این مفهوم را بیان کرد که نقوش مرتبط با مفهوم باروری تجسم انتزاعی عناصر طبیعی آب، زمین، گیاه، حیوانات مفید و نیز نماینده دو نیروی مکمل ماده و نر هستند. ساختار بصری این نمادها قابل قیاس با برخی نشانه‌های خطی پیش از اسلام است که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان انجام نشده است اما آثاری به بحث طلسم‌ها پرداخته‌اند. در زمینه طلسم می‌توان به تحقیقات تناولی (۱۳۸۷) در کتاب طلسم گرافیک سنتی ایران، اشاره کرد که به گردآوری، معرفی و بیان رمزهای طلسم در دوره اسلامی پرداخته است. عسگرزاده (۱۳۸۳) در مقاله چشم زخم و روش‌های پیشگیری و درمان آن در دیوان خاقانی، به بررسی باورهای مردمی مرتبط با چشم زخم در اشعار خاقانی پرداخته است. شهربابکی(۱۳۹۳) به بررسی طلسم و تعویذ و تأثیر آن در نقش مایه‌های فرش‌های سیستان و بلوچستان پرداخته است. با توجه به پیشینه‌های مورد مطالعه هیچ یک از مطالعات پیشین نمادهای خیر را بر طلسم‌ها مورد بررسی قرار نداده و به مقایسه ساختار نشانه‌های خطی ایران قبل از اسلام با نمادهای طلسمین نپرداخته‌اند. تحقیق حاضر سعی دارد نمادهای منقوش بر طلسم‌های دوره اسلامی را با کهن‌ترین خطوط اندیشه‌نگار ایرانی در ایلام از لحاظ ساختار بصری مقایسه کند. معناشناسی عناصر نمادین و تحلیل ساختاری طلسم‌ها در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است. روش پژوهش توصیفی و تحلیلی است. روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای از طریق فیش‌برداری و تصویرخوانی است.

۱.نشانه های خطی ایران قبل از اسلام

مجموعه‌ای از خطوط ایران قبل از اسلام شامل خطوط تصویرنگار، اندیشه‌نگار، خط میخی، خط اوستایی و خط پهلوی است(صفری ممقانی،۱۳۹۶: ۲۷-۳۱). خط پیشا ایلامی، شبه تصویرنگاری است که برای نگارش زبان ایلامی به کار می‌رفت. این خط به ایلامی اولیه معروف است و هنوز رمزگشایی نشده است. الواح پیشا ایلامی در شوش، شرق ایران و مرزهای افغانستان یافت شده است. آن‌ها با لوح‌های اولیه سومری در اوروک هم عصر هستند(صفری ممقانی،۱۳۹۶: ۲۶). الواح شوش نیز به عنوان نخستین نمونه‌های زبان هنوز خوانده نشده، ایلامی در نظر گرفته می‌شوند(واکر،۱۲:۱۳۸۶). خط ایلامی باستان که والتر هینتس آن را مخطط ایلامی می‌نامد از پیشا ایلامی بدست آمده بود و می‌توان آن را جزو خطوط اندیشه‌نگار دسته‌بندی کرد. این خط در نیمه هزاره سوم ق.م به کار می‌رفت. این خط تا اندازه‌ای رمز گشایی شده است و بیشتر آن بدست والتر هینتس بوده است. پس از خط مخطط ایلامی، خط میخی، از خط میخی سومری گرفته شد(عابددوست، ۱۳۹۵: ۱۹).

این خط علائم هندسی بسیار بدوی‌تر از نمونه‌های پیشا ایلامی و مخطط ایلامی را در بر می‌گیرد. تحلیل ویژگی‌های ظاهری مدارک خطی کنار صندل جنوبی، مراحل اولیه و کهن‌تر رشد نظام خطی ایلامی را در جنوب شرق ایران، در جیرفت، حوزه تمدنی هلیل رود نشان می‌دهد(مجیدزاده، ۱۳۹۲: ۲۱۱). بررسی نشانه‌های خطی قبل از اسلام حاکی از آن است با پیدایش خط میخی و سپس خطوط آوانگار، نشان‌های هندسی خط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی در نگارش متون به کار نرفته‌اند اما تداوم حیات این نشان‌ها بر سنگ نبشته‌های تخت‌جمشید، تخت‌سلیمان و سایر محوطه‌های باستانی ایران دیده می‌شود و نیز اساس برخی از حروف لایقرایی دوره اسلامی، نشانه‌های خطوط کهن ایران قبل از اسلام است(عابددوست، ۱۳۹۷: ۱۴۶). در دوران هخامنشی خط آرامی با عنوان آرامی رسمی یا آرامی امپراطوری پا به پای فارسی باستان و خط میخی به کار گرفته شد. در زمان اشکانیان خط پهلوی اشکانی بر مبنای خط آرامی پایه‌ریزی شد و سپس خط پهلوی ساسانی به وجود آمد. خط اوستایی که برای تحریر درآوردن کتاب دینی زردشتیان به کار رفته است و یکی از کامل‌ترین خطوط دنیاست، بر مبنای خط پهلوی ساسانی اختراع شده است. این خط آوانگار است و با ۵۳ یا ۵۸ علامت صامت و مصوت از قابلیت نگارشی بسیار بالایی برخوردار است(آموزگار،۱۳۸۶: ۲۲).

۲.طلسم‌های دوره اسلامی

در دوره اسلامی طلسم‌ها بر متون مکتوب، پارچه‌ها، آثار فلزی، کنده‌کاری‌های روی چوب، انگشتری‌ها و سایر آثار قابل شناسایی‌اند. آثار متاخر طلسمین در دوره اسلامی اطلاعات بسیاری را در بر می‌گیرند. اسلام اگرچه سحر و جادو را منع و تقبیه کرد اما بقیه علوم ماوراء الطبیعه را آزاد گذاشت(تناولی،۱۳۸۷: ۱۱). امروزه نمونه‌هایی از طلسم‌ها بخشی از هنر عامیانه را در بر می‌گیرد. هنری که ریشه در باورهای مردمی پیش از اسلام و دوره اسلامی دارد. طلسم نوشته‌هایی با علائم اخترشناختی و اشکالی از صورفلکی یا دائره‌البروج و تصاویری از جانوران به‌عنوان ترفندهای جادویی برای در

امان ماندن از آسیب‌ها است یا به شیئی اطلاق می‌شود که این نوع نوشته یا علایم بر روی آن‌ها باشد(Ruska,2000:500). توانایی مفروض طلسم در تغییر دادن حوادث و به بار آوردن شرایط مطلوب و معمولاً معجزه‌آسا، آن را از تعویذ متمایز می‌سازد. طلسم علاوه بر خواص پیشگیری کننده‌ی تعویذ، قدرت‌های دیگری نیز دارد و از این رو گاه تعویذ را گونه‌ای از طلسمات و از جنس ضعیف‌تر آن پنداشته یا آن را یکی از گسترده‌ترین اشکال استفاده از طلسمات به شمار آورده‌اند(Ruska,2000:500).

تعویذ شکل و شمایلی جدا از طلسم دارد و بیشتر برگرفته از اشیاء با نوشته و یا بی‌نوشته است. به این گونه اشیاء نظر قربانی گفته می‌شد. نظر قربانی بیشتر برای حفظ کودکان از چشم بد به کار می‌رود و متشکل از اشیایی چون صدف، حلزون، سنگ نمک، عقیق، دانه اسفند و... است(تناولی،۱۳۸۷: ۶۱). کار تعویذ طرد و دفع امور نامطلوب است، ولی طلسم دارای دو خاصیت جذب و دفع است و باعث جلب امور مطلوب نیز می‌شود (عربستانی،۱۳۸۷: ۶۳۵). انواعی از طلسم از دوره اسلامی در دسترس است. طلسم‌های نوشتاری که از کتب و طومارهای طلسمین در دسترس است. بر این طلسم‌ها نوشتارهایی به خط فارسی همراه با حروف ابجد و گاه نشانه‌های رمزی لایقرایی دیده می‌شود. این طلسم‌ها بر پوست، کاغذ و پارچه نگارش شده‌اند(تناولی،۱۳۸۷: ۳۶).

در دوره اسلامی اشیاء فلزی مانند تخته و تاس رَمل، نمادهای صور فلکی به شکل حجم‌های فلزی، انواعی از طلسم‌های تسخیر و آسیب، وصلت و احضار بر پلاک‌های فلزی همراه با نشانه های تصویری انسانی، حیوانی و نوشتارهای رمزی قابل بررسی است. گردن بندها و انگشتری‌ها و بازوبندهای فلزی طلسمین، آدمک‌ها و اجزای بدن طلسمین، لباس‌ها و پوشیدنی‌ها، نیز ظروف و وسایل طلسمین، کنده‌کاری‌ها بر مهرها و چوب‌های طلسمین از دوره اسلامی بازمانده است(تناولی،۱۳۸۷: ۶۱-۸۵). برخی از طلسم‌های دوره اسلامی با نمادهای حیوانی همراهند. علاوه بر این نمادها، کاربرد پیکره‌های انسانی به عنوان آدمک طلسمی رایج است. در طلسمی دیگر، تصویر زن و اسب مشخص شده است. در وسط و پایین این طلسم سر زنی نقش شده و در بالای سر او اسبی در حال تاخت و تاز است. کمی بالاتر از آن کلمه بدّوح در یک لوزی نوشته شده است. واژه بدوح نماد سرعت است و با هر نیتی که بیاید به آن سرعت داده می‌شود. در گذشته بر چهار گوشه پاکت‌های پستی واژه بدوح را می‌نوشتند، تا نامه سریع‌تر به مقصد برسد. معادل بدوح عدد ۲۰ است که به گونه‌های مختلف در مربعات وقفی به کار می‌رود(تناولی،۱۳۸۷: ۶۳).

نماد اسب که در اوستا از آن به عنوان یکی از سه عنصر پاک یاد شده (دوستخواه ،۱۳۸۱: ۱۵۱)، مرتبط با سه عنصر هوا، آتش و آب است(شوالیه ،۱۳۸۵: ۱۵). کاربرد این نماد خوش یمن علاوه بر سرعت، می‌تواند مفهوم فزونی و برکت را نیز به همراه داشته باشد. انگشتر تعویذی دیگری که افلاکی هم خوانده می‌شود، متعلق به قرن ۲-۴ م است (تناولی،۱۳۸۷: ۷۲). تصویر سر گاوی که در میان شاخ‌هایش پرنده یک نشان آسمانی قرار گرفته است. گاوی که میان شاخ‌هایش نشان دیگری قرار گرفته بر ظرف سنگی جیرفت مصور شده است. نشانه قرار گرفته میان شاخ‌های گاو وجوه نمادینی دارد که مکمل مفهوم باروری و حیات است. گاو در اساطیر مظهر حاصلخیزی و نماد نیروی مرطوب طبیعت است(کوپر، ۱۳۸۶: ۶۹). بنابراین کاربرد آن در کنار نماد آسمانی پرنده به عنوان تعویذ می‌تواند، همیاری طلبیدن

نیروهای خیر برای زندگی باشد. نشان سر گاو در خطوط کهن به شکل‌های تطور یافته‌ای مصور شده است و شکل آن شامل مثلثی است وارونه که بر قاعده آن دو شاخ قرار گرفته است(همان:۷۱). در زبان یونانی پرنده معادل علامت یا پیام آسمان بوده است(شوالیه ،۱۳۸۸: ۱۹۶). پرنده، نماد روح، نماد قدرت و زندگی و اغلب نماد باروری است(همان، ۲۰۳). این نشان جزو نمادهایی است که همواره با درخت زندگی همراه است. بنا بر متن بندهش سیمرغ سرور پرندگان گستراننده حیات و زندگی است و با باران ارتباط تنگاتنگ دارد(تفضلی، ۱۳۵۴: ۱۴۴). همچنین شیر نماد گرما، نماد اسد و نماد تابستانی است. ارتباط شیر و خورشید در آیین مهر به خوبی دیده می‌شود. شیر نمادی خورشیدی است. از طرفی شیر، نگهبان نمادین مکان‌ها بوده و موجب دورکردن تأثیرات زیان‌آور می‌شد(هال،۱۳۸۰: ۶۱).

بنابر معناپردازی نمادها، می‌توان این نکته را مطرح کرد که طلسم‌های اسلامی با محتوای نیک و خوش یمن، با نمادهای حیوانی همراهند که مفاهیم خیر و فزونی و برکت را تداعی می‌کنند. به قول پرویز تناولی، عالمان علوم غریبه، رمالان و سیمیاگران که از دیرباز به افسانه‌های حیوانات و جاذبه‌های نهفته‌اش در بین مردم آگاهی داشتند، بخش مهمی از کار خود را بر دوش آن‌ها قرار می‌دادند و در طلسم‌ها و دعاهای خود به نقش حیوان توجه مخصوص می‌کردند(تناولی،۱۳۸۷: ۸۹).

۳.تطبیق ساختار نشانه‌های خطی پیش از اسلام بر نمادهای طلسمین دوره اسلامی

با نگاهی بر طلسم‌های موجود تشابه ساختاری برخی نشانه‌های خطی پیش از اسلام با نمادهای طلسمین آشکار می‌گردد. الواح قبل از اسلام، نشانه‌های خطی هندسی را همراه با نشانه‌های شمارشی در بر می‌گیرند. تصویر ۱ بخشی از نشانه‌های خطی پیشا ایلامی را که به شکل هندسی اجرا شده‌اند نشان می‌دهد(تصویر۱).

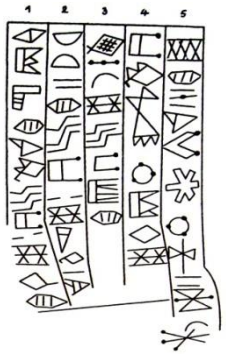

تصویر۱: رایج ترین نشانه‌های پیشا ایلا

مقایسه آن‌ها با طلسم‌های دوره اسلامی حاکی از کاربرد نقوش هندسی در هر دو است.

تصویر۲: سنگ نبشته به خط مخطط (هینتس،۱۳۸۶: ۴۶)

تصویر ۲، یک نمونه نبشته به خط مخطط ایلامی را نشان می‌دهد که نشانه‌های خطی آن شباهت‌های بسیاری با نشانه‌های خطی پیشا ایلامی دارد. این سنگ نبشته توسط والتر هینتس خوانده شده است(تصویر ۲). خط ایلامی زنجیری کشف شده بر الواح هلیل‌رود، از کهن‌ترین علائم خطی هندسی ایرانی است(تصویر۳).

تصویر۳: بخشی از خط ایلامی زنجیری، کنار صندل جنوبی بر الواح هلیل رود(مجیدزاده،۱۳۹۲: ۲۲۵).

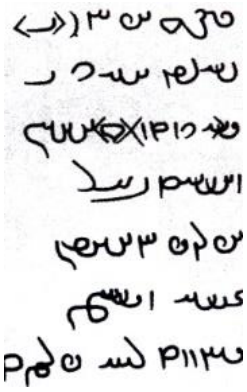

تصویر۴: بخشی از نوشته به پهلوی ساسانی، مکشوفه از کازرون(آموزگار،۱۳۸۷: ۴۲۸).

تصویر ۴ یک نمونه کتیبه به خط پهلوی ساسانی مکشوفه از کازرون را نشان می‌دهد که خوانش آن توسط ژاله آموزگار صورت گرفته است(آموزگار،۱۳۸۶: ۴۲۸). از مقایسه سه تصویر خطوط پیشین و نمونه خط پهلوی ساسانی، تفاوت نشانه‌نگاری هندسی ایلامی با حروف‌نگاری دوره ساسانی آشکار می شود. می‌توان گفت، نشانه‌های خطی پیش از پیدایش خط میخی، نشانه‌هایی هندسی و شکل یافته هستند اما با پیدایش حروف الفبایی، نشانه‌های هندسی به عنوان خط و نوشتار مورد استفاده قرار نگرفتند.

یکی از پرکاربردترین طلسم‌های چشم و نظر، شرابه‌های اسفند است که از اشکال هندسی مانند مثلث یا لوزی آویخته است. فرم کلی این طلسم قابل مقایسه با اشکال شرابه‌دار در خطوط ایلامی است(تصویر۵) تقارن و تعادل میان فرم کلی نشانه خطی و طلسم دیده می‌شود. در نشانه‌های خطی آویزها یا شرابه‌ها گاهی از جهت‌های مختلف ترسیم می‌شوند اما در طلسم‌ها آویزها رو به پایین تنظیم می‌گردند. رابطه طلسم‌ها با نشانه‌های خطی تفصیلی است و این رابطه به جهت وجود تشابه ساختاری طلسم با نشانه خطی است. تفاوت صوری طلسم نیز به دلیل وجود اجزای تزیینی بسیار به شکل فرم‌های دایره‌ای و یا سنگ‌های فیروزه‌ای چشم زخم و نیز دانه‌های اسفند در کنار سایر اجزاست.

تصویر۵: نشان باران و ابر از نظر گُلان در کتیبه پروتو ایلامی، حدود ۳۰۰۰ ق.م (Brice, 1962:33)

در مطالعه نمادهای موجود بر طلسم‌ها این نکته آشکار می‌گردد که تقابل نیروهای خیر و شر و پناه بردن به نیروهای خیر، اصل بنیادینِ عناصر تشکیل دهنده طلسم است. این اصل در باورهای ایرانی و نیز در قرآن کریم به خوبی مطرح

شده است و بازتاب آن را می‌توان در سوره ناس و عبارت اعوذ بالله من الشیطان الرجیم مشاهده کرد. بنابراین نمادهای منقوش بر طلسم‌ها (نمادهای انتزاعی، حیوانی) می‌توانند به عنوان نشان‌های مرتبط با عناصر خیر محافظ زندگی در برابر نیروی شر باشند. در تصویر ۶، نشانه‌های نوشتاری چهار قل ویژگی محافظ بودن طلسم را اثبات می‌کند. شکل کلی طلسم لوزی شرابه داریست که شرابه‌های آن متشکل از دانه‌های اسفند و گوی‌های آبی رنگ چشم زخم است که با دوایر رنگی تزیین شده است. الگوی اولیه ترسیم آن شامل یک لوزی و شرابه‌های آویخته از آن را می توان در خطوط مخطط ایلامی مانند تصویر۶، نشان داد. مثلث پرزدار، ریش‌دار یا شرابه‌دار در «کتیبه‌های پیشا ایلامی تپه یحیی و شوش به عنوان سر نشان یا در ترکیب با نشان‌های دیگر به کار رفته است»(Englund,1989:12). (تصویر۷ و تصویر۸)

تصویر۶:لوزی شرابه دار در خطوط پیشا ایلامی (Brice, 1962:34).

در کتیبه‌ها نقش مرکزی مثلث شرابه‌دار متغیر است. نشان ساقه‌ای و گل چهارپر درالواح تپه یحیی به چشم می-خورد(تصویر ۷ و تصویر۸) به نظر گُلان مثلث شرابه دار نماد آب و باران است(Golan,2003:28). در فرهنگ عامه افزارهای منقش به این شکل اغلب در حکم نوعی نظر قربانی هم برای انسان و هم حیوان است. مقصود از آن دفع چشم بد است(گلدک، ۱۳۵۵: ۳۳۶). گُلان در توضیح این نماد، شکلی مثلثی در آثار ایلامی که نماد گیاهی بر آن قرار گرفته را مثال می‌زند(Golan,2003:28). (تصویر۷) که در آن مثلث وارونه نماد ابرها و آسمان است و شرابه‌ها نماد ریزش باران از آسمان است. مثلث شرابه‌دار اگر نماد فراوانی محصول و یا نماد باران فرض شود، نماینده عنصر خیری است و کارکرد شکل مشابه آن در فرهنگ عامه به عنوان چشم زخم و طلسم به کارگیری عنصر خیر در تقابل با چشم بد است.

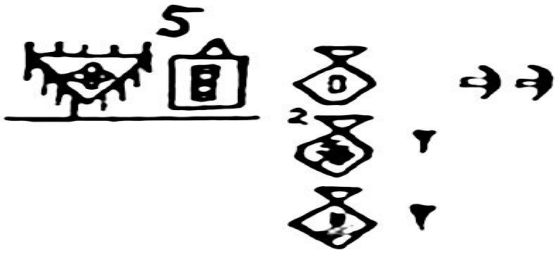

تصویر۷: مثلث شرابه دار به عنوان سر نشان در کتیبه پیشا ایلامی(Brice,1962:36)،

تصویر ۷ طلسمی از کتاب کنزالحسین را نشان می‌دهد(تناولی،۱۳۸۷: ۲۸) که اساس آن یک لوزی است که میان آن مستطیلی قرار دارد و بسم‌الله الرحمن الرحیم بر آن در پنج وجه نگاشته شده است. چیدمان نوشتار بر اساس ساختارهای هندسی از پیش تعیین شده، تنظیم فواصل نوشتار و اشکال هندسی و صفحه‌آرایی ویژه طلسم، نظام بصری را بازنمایی می‌کند که اساس آن تعادل و در عین حال تنوع است که بر زیبایی اثر افزوده است.

هرچند این نظام بصری بر مبنای معناپردازی رمزی طلسم شکل گرفته است که مرتبط با مفاهیم خیر است. در شرح این طلسم آمده است، این طلسم چهل روز اگر آب آن نوشیده شود مریض را درمان کند و شفای مطلق یابد و در سفر و جنگ به صورت بازوبند به کار رود، صحت و سلامت باشد(همان). بنابراین طلسم محتوای خیر دارد و با عنصر هندسی لوزی و مستطیل همراه است. از دیدگاه نمادین مربع، مستطیل و لوزی نمادهای زمین هستند. مربع نماد هستی خاکی، کمال ایستا، تغییرناپذیری یکپارچگی است. مربع نوع کامل مکان‌های محصور مثل باغ‌ها حیات‌ها و ... است و پایندگی و استحکام را نمادین می‌سازد(کوپر،۱۳۸۶: ۳۴۷).

در خطوط کهن مربع و مستطیل نماد زمین است(قادر، ۱۳۸۸: ۶). بنابراین زمین به عنوان عنصر مادر و زاینده نماد خیر بر این طلسم دوره اسلامی است. نمادی انتزاعی و هندسی که محملی برای قرار گیری نشانه‌های نوشتاری بسم‌الله الرحمن‌الرحیم شده است. بسم‌الله، اصل آغازین هر عنصری در فرهنگ اسلامی است. بدین‌سان هم‌نشینی نمادهای خیر با مفهوم زمین و نشانه‌های نوشتاری به ویژه اسامی پروردگار که خیر کثیر است در این طلسم دیده می‌شود(تصویر۸).

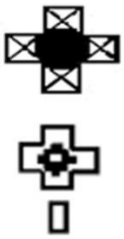

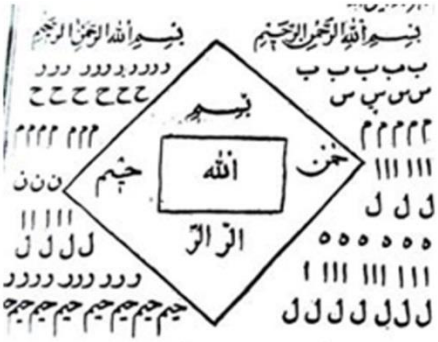

تصویر۸: طلسمی از کتاب کنزالحسین، (تناولی،۱۳۸۷: ۲۸).

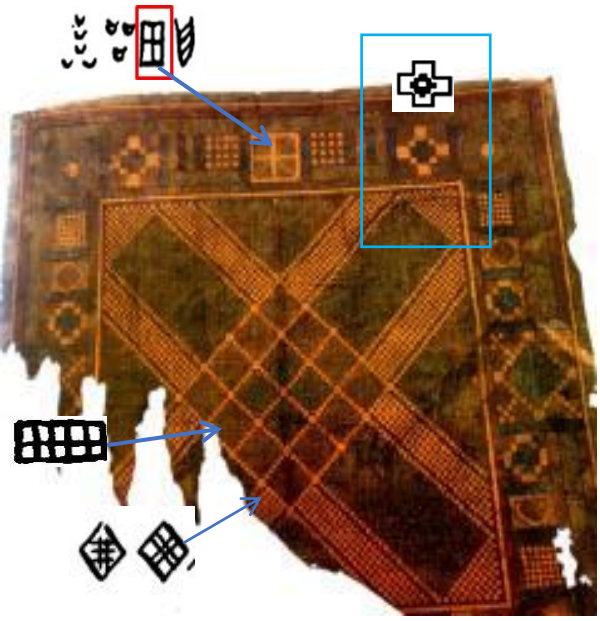

تصویر۱۰: طلسم دیوار کوب ، مرکب و آب طلا روی پوست آهو، اواسط قرن ۱۹ م. (تناولی،۱۳۸۷: ۴۲). نمادهای هندسی مربع شطرنجی، چلیپا ، مربعی که به چهار قسمت تقسیم شده، لوزی، طرح گل نو در این طلسم به کار رفته است. مقایسه شود با برخی علائم خطی پیشا ایلامی(Brice,1962: 37).

طلسم دیوار کوب در تصویر ۹ الف، مجموعه‌ای از نقوش هندسی را در بر می‌گیرد که با مفاهیم خیر مرتبطند. مربع شطرنجی بنیان طراحی طلسم است. شبکه لوزی از طریق نوشتار ایجاد شده است. چلیپا در مرکز طلسم با نوشتارهایی به رنگ قرمز شکل گرفته است. مربع نماد زمین است، لوزی نماد زمین و باروری است، چلیپا نماد چهار عنصر و چهار جهت است. مربعی که به چهار قسمت تقسیم شده نیز نماد زمین است(Golan,2003). این عناصر قابل تأملند. چلیپا که در مرکز طلسم قرار دارد قابل مقایسه با نشانه‌های خطی موجود در خطوط کهن است(تصویر۹)، بنابراین عناصر ساختاری تشکیل دهنده برخی از طلسم‌های دوره اسلامی، ریشه در کهن‌ترین علائم معنادار در ایران دارد و تفاوت آنها در جزییات موجود بر طلسم‌ها و نیز شیوه‌های مختلف چیدمان نشانه‌ها در ترکیب‌بندی‌های نوین است. تصویر۹ الف، صفحه‌آرایی هندسی نوشتارهای رمزی را نشان می‌دهد که تعادل بصری و تقارن نامتقارن در آن رعایت شده است. ساختار کلی طلسم متقارن است. متغیر بودن نشان مرکزی چلیپا در خطوط کهن و نیز در طلسم‌ها یکی از وجوه تمایز تصویری نشانه‌های خطی و طلسم‌هاست. نمونه‌هایی از این نوع در طلسم‌های دوره اسلامی قابل مشاهده است. در طلسم دیوار کوب که بر پوست آهو با طلا نوشته شده، نقوش هندسی به چشم می خورد که قابل مقایسه با مجموعه‌ای از علائم خطی ایلامی است(تصویر۹). چلیپای مرکزی در طلسم با میانه‌ای شطرنجی ترسیم شده است که نقوش هندسی مختلفی حاشیه آن را تزیین کرده است. مربعی که به چهار قسمت تقسیم شده، نقوش شطرنجی، طرح گل‌نو، دو خط‌موازی، نقوشی هستند بر این طلسم که با کهن‌ترین علائم خطی شباهت‌های بسیاری دارد(تصویر۹).

ریتم ویژگی بصری بارز اثر است. چیدمان نشانه‌های رمزی به شکل متعادل و متقارن انجام شده است(تصویر۹) در نظر قربانی که در تصویر ۱۰ نشان داده شده، مربع با آویزِ یک دست و دو بته به چشم می خورد. کاربرد نظر قربانی رفع چشم زخم به ویژه برای کودکان است(تناولی،۱۳۸۷: ۶۱). نشان بته در این طلسم قابل تامل است. نمونه دیگر انگشتر طلسمی، متشکل از یک بته سر خم است که با مربع‌های شطرنجی در مرکز آن تزیین شده است(تصویر۱۱). شکل هندسی این نشان قابل مقایسه با نشان "هال" در خطوط ایلامی است که والتر هینتس آن را سرزمین ترجمه کرده است. به نظر هینتس این نشان قطعه زمینی را تداعی می‌کند که پرچمی به عنوان مالکیت برفراز آن افراشته است و شبکه مربع میان آن، نشان زمین‌های قطعه‌بندی شده است(هینتس، ۱۳۸۵: ۳۱)(تصویر ۱۲). شکل هندسی نماد سرزمین در خطوط ایلامی بسیار مشابه بته‌های هندسی در هنرهای ایرانی است که همتای هندسی بته‌هایی با خطوط منحنی در هنرهای فاخر و شهری است (عابددوست،۱۳۹۵: ۱). بته را شعله‌ی آتش مقدس زرتشت دانسته‌اند (Stone, 1997: 29) و برخی آن را سروی سرخمیده نامیده‌اند(پرهام، ۱۳۷۸: ۴۰). برخی میوه یا برگ نخل پالم و یا مخروط کاج دانسته‌اند(Stone, 1997: 29). اما هیچ یک از نویسندگان شکل بته هندسی را با نشان‌های خطی ایلام مقایسه ننموده‌اند. تعبیر بته به عنوان آتش و نیز درخت سرو که از عناصر مقدس و زندگی‌بخش ایرانی هستند، مفهوم حیات و زندگی را برای این نقش‌مایه به ذهن متبادر می‌کند. بنابراین تطبیق نماد بته با نشان خطی ایلامی، انگشتر طلسمین با نمادهای زمین، یا سرزمین همراه است که نمادی خیر است.

تصویر۱۱: انگشتر طلسم، نقره ، اوایل قرن ۲۰ م(تناولی،۱۳۸۷: ۶۹). کاربرد نماد بته در طلسم

خط مخطط با تصویر بته، یکی هندسی بودن این نشان و دیگری جهت خمیدگی راس آن است. مرکز بته در تصویر ۱۵ گل چند پر قرار گرفته و در تصویر ۱۱شبکه مربع مورب. در خط مخطط علائم مرکزی نشان هال متغیر است و در ترکیب با سایر نشانه های خطی قرار می‌گیرد. حرکت بصری در هر سه نمونه از بته دیده می‌شود. طلسمی از کتاب کنزالحسینی، کاربرد نشان مثلث با راس رو به پایین را بر صفحه طلسم نشان می‌دهد(تصویر۱۳) مثلث نماد اصل مونث است و در خطوط کهن به کار رفته است(رو ،۱۳۶۹: ۷۵). این نگاره بر پیکره الهگان کهن ترسیم می‌شد و به شکل ویژه‌ای آذین بخش ظروف، همراه با نماد زنانگی بود (Golan,2003:30). آن را نمادی مرطوب و نشان الهه باروری دانسته‌اند(Golan,2003:31). بنابراین نماد مثلث با راس رو به پایین نمادی زاینده و خیر است. در این طلسم نماد مثلث زاینده مزین به نوشتاری ظاهراً در باب احضار کردن اجنه و کمک گرفتن از آنهاست(تصویر۱۳).

در واقع مثلث وارونه ساختار صفحه‌آرایی نوشتار را تشکیل داده است و تفاوت آن با علائم خطی ایلامی، افزوده‌های نوشتاری در مرکز آن است. دو مثلث روبروی هم که پروانه یا پاپیونی را تشکیل می‌دهد در طلسمی از کتاب اسرار قاسمی به کار رفته است. در تصویر آن را نقش معین نامیده است. این طلسم برای کسی است که از جای معین به جای مشخص (مبین) برود(تناولی،۱۳۸۷: ۶۳). در متن طلسم آسان شدن راه و سریع رسیدن به مقصد شرح داده شده

است. بنابراین محتوای طلسم خیر است. این نشان هم مشابه نشانه‌های خطی ایلامی است(تصویر۱۴). با این تفاوت که نشانه‌های نوشتاری بر ساختار این نشان طلسمین چیدمان شده‌اند. تصویر۱۴ بخشی از کتیبه متأخرتر، مخطط ایلامی را به تصویر می‌کشد. نشان خطی پاپیون با دو نقطه بر پره‌های آن ظاهر شده است که در طلسم‌ها دیده نمی‌شود. در مواردی این نشان با افزوده یک خط در مرکز آن نگاشته می‌شود که توسط والتر هینتس (لا) به معنی حضور ربانی یا ایزدی ترجمه شده است(هینتس،۱۳۸۶: ۳۵۹).(تصویر۱۴)

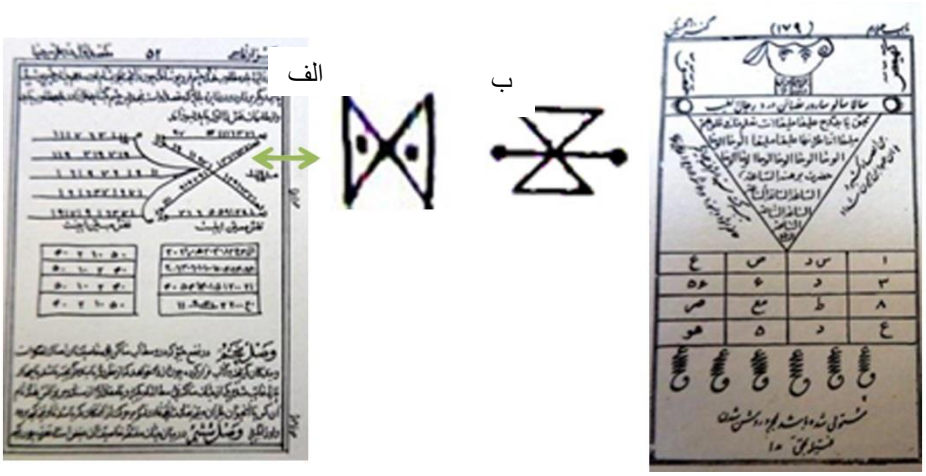

تصویر ۱۳ :طلسمی از کنزالحسین(تناولی،۱۳۸۷: ۶۳)نماد مثلث با راس رو به پایین در طلسم به کار رفته است.

تصویر۱۴: برگه طلسم از اسرار قاسمی (تناولی،۱۳۸۷: ۶۳) نشان پروانه ای را در طلسم نشان می‌دهد.

نماد پروانه را نشان ایزدی و الوهی می‌دانند (Golan,2003). حضور این نماد در طلسم دوره اسلامی، به کارگیری نمادی خیر را بر طلسم نشان می‌دهد که از دیرباز از علائم قرار دادی فرهنگ ایرانی بوده است. آنچنان که آشکار است شیوه صفحه‌آرایی طلسم‌های مکتوب از دو قاعده بصری اصلی بهره برده است. اصل اول تقارن است.

بسیاری از نوشتارهای طلسمین عناصر نوشتاری و نمادهای هندسی یا انتزاعی را مصور کرده‌اند که به شیوه متقارن چیدمان شده‌اند اما در مواردی بر اساس جزییات طلسم‌نگاری، نامتقارن و درعین‌حال تعادل مورد توجه و اجرا قرار گرفته‌اند. نمادهای هندسی برگرفته از خطوط کهن، ساختارهای شکل یافته‌ای هستند که بنیان هندسی نوشتار طلسم‌ها را تشکیل داده است.

تصویر ۱۵: طلسم دو زن ، برنج اوایل قرن بیستم م (تناولی،۱۳۸۷: ۶۵) همراه با خطوط زیگزاگ که شبکه مربع را پوشش داده است

این نکته را می‌توان یکی از اصول صفحه‌آرایی طلسم‌های دوره اسلامی بیان کرد. خط زیگزاگ یکی از نمادهای خیر و برکت بخش است که در آثار هنری تداعی‌کننده آب و رطوبت بوده است. این خط در طلسم دو زن شاید نماد آب باشد که شبکه‌ای از مربع را تشکیل داده است. در تصویر نگاره‌ها علامت مربوط به جو مانند یک شاخه گیاه به نظر می‌رسد(واکر،۱۳۸۶: ۱۵) و نیز علامت گیاه در باغ در کتیبه‌های سومری که سار sar تلفظ می‌شود(Woods,2015). این نشان‌ها با اندک تغییراتی در خطوط پیشا ایلامی هم موجود است(Brice,1962:37). علائمی شبیه این نشان را می‌توان در طلسم‌های دوره اسلامی مشاهده کرد. یکی از خطوط دوره اسلامی خط شجر است. حروف این خط که آن را بوته مانند توصیف می‌کنند همانند گیاهی است که تعداد شاخه‌های آن با حروف ابجد مطابقت دارد(صفری ممقانی،۱۳۹۸: ۱۰۵). (تصویر۱۶الف) علائم خط شجری قابل مقایسه با نشان خطی گیاه و جو در خطوط کهن است(تصویر۱۶ب). تصویر ۲۲ برگی از کتاب خطی اقلام طلسمات، تلفظ لفظ بسم الله را در ادیان مختلف نشان می‌دهد. نشان مرکزی این نوشتار یک نشان گیاهی است با سه شاخه متقارن در دو طرف که از نظر ساختاری به نشان خطی جو و گیاه در خطوط کهن شباهت دارد.

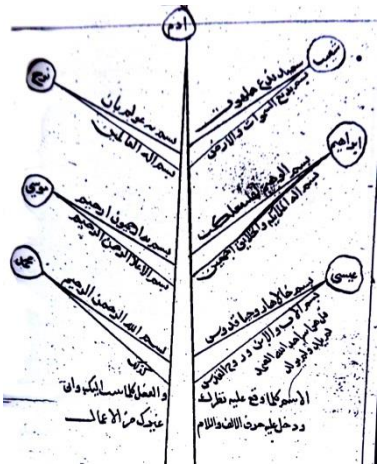

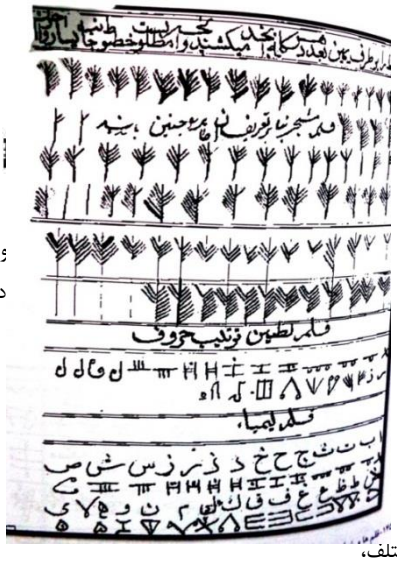

تصویر ۱۷: تلفظ لفظ بسمله در ادیان مختلف، برگرفته از کتاب خطی اقلام طلسمات،(صفری‌ممقانی،۱۳۹۸: ۷۷).

خطوط رمزی، برگرفته از رساله خطی در سم حروف، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران(صفری ممقانی،۱۳۹۸: ۱۸۰).

تصویر ۱۸ب: نشان هندسی شبیه ماهی در خط پیشا ایلامی (Brice,1962:36)

تصویر۱۸الف: طلسم وصلت، برنج، اواخر قرن ۲۰ م .(تناولی،۱۳۸۷: ۶۵) . زن و مرد همراه با نماد ماهی نماد باروری (تناولی،۱۳۸۷: ۷۲)

تصوی۱۹: طلسم ما، برنج اوایل قرن ۱۹ ، (تناولی،۱۳۸۷: ۸۸)

ماهی در طلسم وصلت، نماد باروری است(تصویر ۱۸الف). نمونه‌هایی از طلسم ماهی با نوشتارهایی رمزی در آثار دوره اسلامی مشاهده می‌شود. ماهی نماد پاکی و روانی است. طلسمگران به کسانی که طالب رونق بیشتر کسب و کارهایشان هستند و یا مشکلی بر سر راه دارند، همراه داشتن ماهی را توصیه می‌کنند(تناولی،۱۳۸۷: ۹۰).(تصویر۱۹) نماد ماهی طلسمین قابل مقایسه با نشان هندسی شبیه ماهی در خط پیشا ایلامی است(تصویر ۱۸ ب). این نشان با علائم متنوعی در میان آن بر کتیبه‌های ایلامی بسیار تکرار می‌شود. بنابر آنچه تاکنون گفته شد، ساختار برخی نشانه‌های خطی پیش از اسلام به‌ویژه خطوط ایلامی قابل مقایسه با ساختار نشانه‌های هندسی نمادین طلسم‌ها در دوره اسلامی است. نشانه‌های خطی به‌طور قطع تا کنون خوانده نشده‌اند. طلسم‌ها با نمادهایی همراهند که محافظ باروری و یا نشانه‌های باروری و خیر هستند. بنابراین برخی نشانه‌های مشترک خطی و نمادهای طلسمین با مفاهیم خیر همراهند. شیوه چیدمان نمادهای هندسی، نمادهای تصویری و نوشتار در طلسم‌ها از قواعد زیبایی شناسی ویژه ای پیروی می‌کند که تعادل و تقارن و رعایت ساختار هندسی نوشتار از مهم‌ترین مولفه‌های آن است. صفحه‌آرایی منحصر به فرد طلسم‌های دوره اسلامی که در مواردی ساختار آن شبیه علائم خطی ایلامی است و چیدمان نوشتار آن‌ها تحت تاثیر انتقال مفاهیم نمادین طلسم قرار می‌گیرد، این شیوه صفحه‌آرایی، مبین سواد بصری هنرمندان دوره اسلامی است که می‌توان از آن به عنوان بخشی از گرافیک سنتی ایران یاد کرد.

نتیجه‌گیری

خطوط پیش از اسلام در ایران مجموعه‌ای از نشانه‌های خطی رمزی را در بر می‌گیرد که تحت نظام ساختارمند خط و زبان بر الواح حکاکی شده‌اند. سیر تکامل خط از تصویرنگار به الفبایی در ایران پیش از اسلام، زمینه فراموشی این علائم را به عنوان خط ایجادکرد. این علائم خطی به صورت نقوش هندسی رمزی و به شکل از هم گسیخته بر آثار هنرهای اسلامی به ویژه طلسم‌های دوره اسلامی ظهور یافته اند. بنابراین به دلیل گذر زمان و فاصله افتادگی هزاره‌ها از معناپرداری نشانه‌های خطی، شکل‌های نوظهور و یا تکامل یافته‌ای از نشانه‌های خطی پیش از اسلام، در طلسم‌های دوره اسلامی به عنوان نقش تلقی می‌شد. از طرفی طلسم و جایگاه آن در فرهنگ عامه آشکار است. طلسم ها با مفاهیم خیر، محافظ انسان و داشته‌های آن در برابر نیروی‌های شر و پلید است. بنابراین نقوش طلسم‌ها با مفاهیم نمادین همراهند. در واقع باور به وجود نیروی فوق طبیعی در اشیاء، بخشی از فرهنگ عامه ایرانیان است که زمینه‌ساز خلق طلسم‌ها و تعویذها به شکل‌های گوناگون گردیده است. طلسم‌ها و تعویذها بخشی از هنر اسلامی است که نمونه‌های متمایزی از آن‌ها در آثار فلزی، بافته‌ها، آثار مکتوب، لباس‌ها و پارچه‌ها قابل بررسی است. این آثار دارای دو مؤلفه فرم و محتوا هستند. ویژگی‌های بصری طلسم‌ها و شیوه چیدمان نظام یافته متن و تصویر ویژگی‌های گرافیکی این آثار را

به نمایش می‌گذارد که شاهدی از دانش صفحه‌آرایی سنتی ایرانی اسلامی است. باورهای دینی ایرانیان در دوره پیش از اسلام و نیز دوره اسلامی نشان می‌دهد نیروهای خیر و اهورایی محافظ مخلوقات در برابر نیروهای شر هستند. این مطلب در قرآن کریم به خوبی مطرح شده است و بازتاب آن را می‌توان در سوره ناس و عبارت اعوذ بالله من الشیطان الرجیم مشاهده کرد. بنابراین طلسم‌های دوره اسلامی مزین به نمادهایی می‌شوند که عناصر خیر را تداعی می‌کنند. نمادهایی که با مؤلفه فزونی، برکت و باروری مرتبطند. نمادهای هندسی مانند مثلث شرابه‌دار، لوزی، مربع، چلیپا، بته، پروانه یا پاپیون، خطوط زیگزاگ و گیاه. این نمادها قابل مقایسه با کهن‌ترین علائم خطی در ایلام هستند و نمونه‌های مشابه آن‌ها را می‌توان بر خطوط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی جستجو کرد. ساختار بصری بسیاری از نقوش نمادین هندسی شکل یافته بر طلسم‌های دوره اسلامی قابل مقایسه با نشانه‌های رمزی خط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی است. بسیاری از نقوش طلسمین دقیقا تکرار همان نشانه‌های خطی و در مواردی نقوش طلسمین، شکل‌های تکامل یافته و ترکیبی از نشانه‌های خطی است. در برخی از طلسم‌ها نشانه‌های خطی پیش از اسلام، اساس صفحه‌آرایی نوشتار طلسم را تشکیل داده است یا یک طلسم، هم‌نشینی برخی از علائم خطی کهن را بازنمایی می‌کند. در مواردی ساختار یک نشانه خطی مانند مثلث لوزی شرابه‌دار، در یک طلسم با افزوده‌هایی همراه است. نشانه‌های نوشتاری مانند پنج قل، پنج سوره قرآن کریم که پناه بردن به خداوند را از شر بدیها بیان می‌دارد و همراه با دانه‌های اسفند، گوی‌های آبی رنگ چشم زخم و دایره‌های رنگی تشکیل دهنده شرابه‌های مثلث و لوزی شرابه دارند. نمادشناسان نماد مثلث شرابه دار را نماد باران و فراوانی محصول، لوزی و مربع را نماد زمین، چلیپا را نماد گردش ایام و عدد چهار را مقدس، بته را نماد سرزمین، پروانه را نماد ایزدی، خطوط زیگزاگ را نماد آب و گیاه را نماد نیروی رشد و حیات دانسته‌اند. تمام این نمادها قابل قیاس با نشانه‌های خطی پیش از اسلام در ایران است. نشانه‌هایی که در خطوط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی حدود هزاره چهارم و سوم ق.م، به چشم می خورند. بنابراین نقوش نمادین هندسی طلسم‌های دوره اسلامی، از نظر شکل ریشه در خطوط کهن ایرانی دارند و از نظر محتوا با عناصر برکت بخش و بارآور در زندگی مادی مرتبطند که از آن‌ها می‌توان به عنوان نمادهای باروری و خیر نام برد. نمادهای حیوانی نیز بر طلسم‌های دوره اسلامی دیده می‌شود. اسب، نماد رطوبت و پاکی برای طلسم‌های سرعت و تعجیل به کار رفته است. ماهی نماد باروری و مرغ نماد آسمانی نوید بخش حیات است. بنابراین برکت بخش و فزاینده است. شیر و گاو نیز عناصر اسطوره‌ای مرتبط با مقوله حیات و زندگی هستند. بنابراین طلسم‌های دوره اسلامی نقوش نمادینی مرتبط با مفهوم زندگی و برکت را در بر می‌گیرند که برخی از آن‌ها ریشه در خطوط پیش از اسلام دارند.

منابع:

کتاب‌ها:

آموزگار، ژاله. (۱۳۸۶). زبان، فرهنگ، اسطوره، تهران: نشر معین.
تفضلی، احمد. (۱۳۵۴). مینوی خرد، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
تناولی، پرویز. (۱۳۸۷). طلسم گرافیک سنتی ایران، چاپ سوم، تهران: نشر بنگاه.
حق شناس، علی محمد و همکاران. (۱۳۸۴). فرهنگ معاصر هزاره انگلیسی و فارسی. چاپ چهارم، تهران : نشر فرهنگ معاصر
دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۱). اوستا. چاپ ششم، تهران: انتشارات مروارید.
رو، ژرژ. (۱۳۶۹). بین النهرین باستان، عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر آبی.
شوالیه، ژان. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایلی، تهران: نشر جیحون.
شوالیه، ژان. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایلی، تهران: نشر جیحون.
صفری ممقانی، عیسی. (۱۳۹۸). حروف رمزی در فرهنگ و تمدن ایران. تهران: نشر پارینه.
قادر، حسن. (۱۳۸۸). نخستین گام‌های مدیریت نوشتار، تهران: نشر علم.
کوپر،جی، سی. (۱۳۸۶). فرهنگ مصورنمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان، چاپ دوم، تهران: نشر نو.
گلدک، جی؛ سومی هیراموتو، گلدک. (۱۳۵۵). تهران: انتشارات بانک ملی ایران.
عربستانی، مهرداد. (۱۳۸۷). «تعویذ»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۵، تهران: نشر مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
مجید زاده، یوسف. (۱۳۹۲). الواح جیرفت و خواستگاه نظام خط ایلامی. از مجموعه مقالات باستان شناسی حوزه هلیل رود همایش بین‌المللی تمدن حوزه هلیل رود جیرفت، به کوشش یوسف مجید زاده و محمدرضا میری، تهران: موسسه ترجمه و نشر آثار هنری متن.
معین، محمد. (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی. جلد اول، تهران: چاپ بیستم، انتشارات امیرکبیر.

واکر، کریستوفر. (۱۳۸۶). تاریخ خط میخی. ترجمه نادر سعیدی، تهران: نشر ققنوس.

هال،جیمز. (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب. رقیه بهزادی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

هینتس، والتر. (۱۳۸۶). شهریاری ایلام، ترجمه پرویز رجبی، تهران: نشر ماهی.
هینتس،والتر. (۱۳۸۵). یافته‌های تازه از ایران باستان. ترجمه پرویز رجبی، تهران: ققنوس
یونگ،کارل گوستاو. (۱۳۸۶). انسان و سمبول‌هایش. ترجمه محمود سلطانیه، چاپ ششم، تهران: نشر جامی.

مقالات:

پرهام، سیروس. (۱۳۷۸). از سرو تا بته، نشر دانش، شماره۴، صص ۴۲ـ۳۹.
عابددوست، حسین. (۱۳۹۷). تحلیل نشانه‌های خطی کتیبه‌های ایلامی و ارتباط ان با خطوط لایقرایی در اسناد دوره اسلامی، فصلنامه آرشیو ملی، ۱۴(۹۷)، ۱۴۶-۱۶۶.
عسگرزاده، منیر. (۱۳۸۳). چشم زخم و روش‌های پیشگیری و درمان آن در دیوان خاقانی شروانی. مجله فرهنگ و مردم، شماره ۱۱و ۱۲ ، صص۱۰۵-۸۸.

پایان‌نامه‌ها:

شهربابکی، ابوالقاسم نعمت. (۱۳۹۳). بررسی طلسم و تعویذ و تأثیر آن در نقش مایه‌های فرش‌های سیستان و بلوچستان، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه کاشان.
عابددوست، حسین. (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل نمادهای باروری در هنر ایران از کهن‌ترین ایام تا دوره ساسانی و نمود آن‌ها بر دست‌بافته‌های معاصر ایرانی پایان نامه مقطع دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد.

منابع لاتین:

Abeddoust, H to Extrusion Lines in Islamic Documents, National Archives Journal, 14 (97), 146-166.
Amozegar, J. (2007). Language, Culture, Myth, Tehran: Moein Publishing.
Brice ,William,c. & Ernst G .(1962). The writing system of the Proto –Elamite account tablets of Susa, Studies in The Structure of some ancient scripts.lecturer in Geography in university of Manchester.The Johan Rylands Library.57-150
Englund, R .(2001). The state of decipherment of poroto-Elamit, V 21,Max-Planck institute For wissen schaftsgeschichte,Maxplanck Institut for the history of science,1-43.
Golan, A. (2003). Prehistoric Religion, Mythology Symbolism, Jerusalem.
Nissen,J, H., & peter, D., & and Robert, K. (1993). Archaic Bokkeering,early writing and Techniques of economic administration in the ancient near east. The university of Chicago press ,Chicago and London.
Ruska. J, Vaux. Carra de, B . (2000). “Tilsam”, Encyclopedia of Islam, Brill, Leiden.
Stone, P. (1997). The Oriental rug lexicon, London: Thames and Hudson.
Woods,Christopher with Emily Teeter & Geoff Emberling. (2015). Visible Language,inventions of writing,in the ancient middle east and beyond,oriental institu the museum publication. The oriental institu te of the university of Chicago,second printing.

.